

ТОКТОГУЛ САЙДАЛЫ УУЛУНУН ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Асанов Т.Ж.

Элибиз эгемендүүлүктү алгандан жылдардан тартып тарыхыбызды, тилибизди, маданиятыбызды ж.б. улуттук уңгунун, башаттын негизинде кайрадан сыдыргыга салып иликтеп, жаңыча баа берип изилдөө иши колго алынды. Бирок кээ бир көөнөрбөс көркөм дөөлөттөрүбүз көмүскөдө калып, унутулуп бара жаткандары да жок эмес.

Айтайын дегеним, XIV кылымда Толубай сынчы, Асан Кайгы, Жейренче чечендер менен замандаш жашаган, өз мезгилинин чыгаан, даанышман ойчулу Токтогул Сайдалы уулунун акындык таланты дарамети, атуулдук бейнесинин бети ачылбай, чыгармалары унутулуп бара жаткандыгында. Башкасын айтпаганда да, эл арасында айтылып жүргөн “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол” деген лакаптагы, аңыз кептеги Токтогулду окурмандар кечээ кийин эле жашап өткөн нускоочу демократ-акын Токтогул Сатылган уулу менен чаташтырып жүргөнүн угуп да, көрүп да жүрөбүз. Мунун негизги себеби, Токтогул (Сайдалы уулу) ырчынын өмүр таржымалы, чыгармалары тууралуу так маалыматтардын жоктугу. Анын тек гана элдик оозеки чыгармаларда, аңыз кептерде, уламыштарда жашап келгендигинде. Ушундан улам ысымы уламышка айланган Токтогул ырчынын кайсы мезгилде жашап өткөндүгүн, анын эл оозунда айтылып калган айрым ырларын, санаттарын тактап, изилдөө зарылчылыгы турат.

Токтогулдун атасы Сайдалы Баткендин Бужун (мурунку Кожо-Илгар) деп аталган аймагынан чыккан, аты Самаркандта таанымал белгилүү соодагерлерден болгон. Ошондуктан аны Сайдалы – Караван деп аташса керек. Сайдалы уулу Токтогулду да соодагерликке көндүрүп жанына ала жүргөн. Токтогул барган жеринде эл ортосуна чыгып кыпчак сазы менен таң атканча ырдап, ал тургай аш-тойлор ансыз өтчү эмес экен¹. Демек, Токтогул ырчы өз заманынын өрнөктүү өнөр ээси болгону талашсыз. Бирок Токтогул кайсы мезгилде жашап өткөн деген суроо туулушу мүмкүн.

Жер жалмаган неченди,
Күткөн экен жаныбек,
Жейренче деген чеченди.
Ошол Жаныбек күтүптүр,
Токтогул деген ырчыны,
Толубай деген сынчыны.

Асан Кайгы даанышман,
Ал замандын калысы.
Төлөн мырза баласы
Анык билет буларды,
Ак каклпактуу кыргыздын,
Көп жашаган карысы²,

Демек, Токтогул ырчы зулум, ачкөз Жаныбек хандын тушунда Толубай сынчы, Асан Кайгы менен бир мезгилде жашаган.

XIV кылымда казак, кыргыз букарасын Өзбек хан өлгөндөн кийин Жаныбек хан 1342-жылы бийликке келип, он алты жыл бийлик жүргүзгөнүн араб, перс авторлору белгилейт³. Тарыхта Жаныбек хан зулум, каардуу хан болуп, карапайым калкты катуу эзген экен. Ошол Жаныбек хандын элге жасаган ырайымсыз иштерин көрүп, Токтогул ырчы ырга салат. Каардуу хан анын курч, таамай айтылган ырларынан улам ырчыны куугунтукка алып, жазаласа керек. Токтогул:

Жаныбек басты белимди,
Калмактыгы билинди...

Аз Жаныбек соттодуң,
Айтып ырым чыга албай,
Армандуу болуп боздодум.

¹ Мурзапар ?с?н Токтогулдай ырчыны айт... (Кетмен-Т?б?л?к эмес, Самаркандтык) Заман Кыргызстан // 1993-жыл февраль

² КР УИА кол жазмалар фонду. Инв. 5116 2-бет.

³ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. М – Л.: Изд. Ан. СССР. 1941

Китепте: Б.Кебекова Кыргыз-казак фольклорунун байланышы. – Ф.: Илим 1967 179-180-беттер.

деп Жаныбек хандын ырчынын башына салган, дегеле калайык калктын башына түшкөн кайгы, мунду ашкерелейт.

1357(58)-жылы Жаныбек хан өз иниси (бирде баласы) Бердибек колдуу болуп өлөт. Бирок Бердибек үч жылдан кийин өлтүрүлүп, бийликке Кудаян келет. Укаев Арундан жазылып алынган кыргыз элинин санжырасында катаган уруусунан чыккан Супатай баатыр деген болгон экен. Анын Карасейит, Сарысейит аттуу эки уулу болуп, Сарысейиттен Мажит, Мажиттен Кудаян туулат.

Кудаяндын бийлиги Моголистандын негиздөөчүсү Амир Темирдин (1336-1405) жортуулдук мезгилине туш келет. Амир Темир 1368-1405-жылдары Орто Азияга жүрүш жасап, 1371-жылдары Ысык-Көлгө келгени тарыхта белгилүү⁴. Айрым маалыматтарга караганда Кудаянды Амир Темир кыргыз элин мусулман динине кийирүү үчүн өз макулдугу менен Өзгөнгө алып барып хандык такка отургузган экен. Кудаян хан менен Амир Темир кыргыздарды күч менен мусулман динине кийирип, келмеге тили келбеген, орозо кармабаган, намаз окубагандардын мойнуна зоолу салдырган⁵. Эл башына түшкөн мындай кордук Токтогул ырчыны да кыйгап өткөн эмес.

Кудаяндын тушунда куурап калдык,
Куургуч баштуу кожону туурап калдык.
Айыпсыз ата-энени кыргын чалып,
Ысар-Көлөп сүрүлүп чуулап калдык.
Аркы атаң эр Супатай катагандан,
Коркомун Кудаян деп атагандан.
Паспортуң түгөндү деп зоолу салып,
Тоногон кара төөдөй матагандан.
Өз атаң Сарысейиттен Мажит чолок,
Адамзат бул жалганга келген конок.
Динине Муканбеттин киргизем деп,
Конокту кордук кылдың боюн тоноп.
Кескениң Темир кандын душманы,
Кудаян бул айтканың жалгыз жомок.
Арбагы Кыргыз кандын сени урар,
Кыргызды кыйын кыйнап кылдың домок.

Ушул мезгилдерде Токтогул ырчы Акмырза сулууга көзү түшүп, экөө бири-бирин жактырып жүргөн экен. “Акмырза Бужундук Сараке мергендин жалгыз кызы болгон. Кичинесинен эле эркекче кийинип, ат жалынында өскөндүктөн мергенчилик аңызы ушул күнгө чейин “Кыз Кайберен” деп айтылып жүрөт”⁶ деп Мурзапар Үсөн Бужуң аксакалдан жазып алган маалыматында айтат. Бул чындыкка жакын, себеби Токтогулдун:

Көзүмдү жумсам түш көрөм,
Көктөгү учкан куш белең.
Кайберен болуп бутаңа,
Качан бир жүрүп туш келем.

деген ыр саптарынан даана байкалат. Бирок Токтогул менен Акмырзанын сүйүүсү өзүнүн өтөөсүнө жетпей, орто жолдо калат. Анткени Акмырзаны колунда бийлиги, байлыгы бар Амир Темир күч менен тартып алат. Ошондо Токтогул:

Ырымдан башка дүйнөм жок,
Ырдасам жүрөк күйгөн чок.
Аларда сени Акмырзам,
Артыман келип тийди ок.

⁴ ? Осмонов Кыргызстандын тарыхы Б. 41-бет.

⁵ С.Закиров Эл чыгармачылыгы – Эл кенчи: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан. 1981 105-106-беттер.

⁶ Мурзапар ?с?н Токтогулдай ырчыны айт... (Кетмен-Т?б?л?к эмес, Самаркандтык) Заман Кыргызстан // 1993-жыл февраль

деп муңканып ырга салат. Амир Темир Токтогул менен Акмырзанын ортосундагы ашыктыктын алоологон оту жанып жүргөнүн билип, Токтогулду орго салат.

Алыска сапар алып,
Үн салып кербен келет.
Тааныштай токтой калып,
Көк менен булут көчөт.

Сагынтып турагыма,
Шыңгыры коңгуроонун,
Угулат кулагыма.
Жымындап жылдыз көктө,

Зынданда жатсам көрөт, апапак булут өтсө, кошулуш кетким келет. “Сазы жок ырчы гүлгө окшоп соолуп бара жатканда” да өзүнүн сүйүүсүнөн кайра тартпай, зынданда жатса да зарыгып күтүп, жүрөктөн оргуп чыккан армандуу махабатын “ак булуттан кабарлайт”. Сүйүүнүн жалбырттап күйгөн жалынын бийлик менен да, байлык менен да өчүрө албасын билген Амир Темир Токтогулду дарга астырган, Токтогул өлөр алдында:

Амириң күчтүү болсо,
Жанымды аларың бар.
Бирок мен жалынбаймын,
Тагдырга таарынбаймын.
Өлтүрсөң өлөрүм бар,
Өлбөөчү өнөрүм бар.
Астырсаң денем калар,
Ырларым оттой жанар –

деп ажал менен арбашып жатканда да кайратынан жанбай кайра чыйралып ажалга тике карайт.

Ооба, бул дүйнөдөн өзү өтсө да канчалаган кылымдардын кыйырынан бери кара сөздүн каймагын калпып алып, ыргы айланткан “өлбөөчү өнөрү” менен биздин доорго жетип отурат.

Жыйынтыктап айтканда, Токтогул ырчынын жашап өткөн мезгилин жогорудагы Жаныбек хан, Бердибек, Кудаян, Амир Темирдин бийлик жүргүзгөн жыл мерчемдерин карап, болжолдуу түрдө 1340-жылдын тегерегинде Баткендин Бужун аттуу аймагында жарык дүйнөгө келсе, 1370-75-жылдары Амир Темир колдуу болуп дүйнө салса керек. Мындай бөлүштүрүү тек гана боолголоо. Кандай болгон күндө да, Токтогул ырчынын артында айтылып калган азыноолак мурастары акындар поэзиясын, дегеле кыргыз элинин башка канатташ жашаган элдер менен болгон саясий-маданий, экономикалык байланышын, карт тарыхын изилдөөдө өзгөчө орунда турат. Себеби, орто кылымдардагы “Алтын Ордо” деп аталган мезгилдердеги кыргыз элинин тарыхы күнүрттөнүп, көп тарыхчы окумуштууларыбыз тарабынан талаш-тартышты жаратып келе жаткандыгы белгилүү. Демек, Токтогул ырчынын өмүр жолу да, чыгармалары да кыргыз көчүнүн өткөн мезгилдердеги басып өткөн жолун изилдөөдө табылгыс булак экендиги талашсыз.